

ԱՐՑԱԽԱՀԱՅՅԵՐԻ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹԱԿԱՆ ԱՎԱՆՂԸ
ՇԻՐՎԱՆԻ ԵՎ ԱՊՇԵՐՈՆԻ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄ
(ՀԱՄԱՌՈՏ ԱԿՆԱՐԿ)

ԳԵՎՈՐԳ ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ

պ.գ.դ, պրոֆեսոր

ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ

Հետխորհրդային Ադրբեջանում պետական մակարդակով տարվող հակահայկական քարոզչության և նոր թափ ստացած պատմաշինարարության պայմաններում ադրբեջանցի պատմաբանները անցնել են լայնածավալ տեղեկատվական հարձակման, որն էլ ավելի մեծ հետևողականությամբ սկսեց իրականացվել Ադրբեջանի անկախացումից հետո: Ինչպես իրավամբ գրում է ակադեմիկոս Ա. Մելքոնյանը. «Անկախության հռչակումից հետո՝ ալիևյան իշխանության անմիջական ուղղորդմամբ, ադրբեջանական պատմագրությունը հայտնվեց ամեն մի գիտական վերահսկողությունից դուրս և իր անսահման երևակայությամբ գերազանցեց անգամ թուրքական պատմագրությանը»¹:

Ադրբեջանական պաշտոնական պատմագրությունը (Զ. Բունիաթով, Ֆ. Մամեդովա և ուրիշներ), Բուն Աղվանքի և Շիրվանի պատմությանը նվիրված աշխատություններում արհեստածին «ադրբեջանցի ժողովրդի» պատմությունը հնացնելու մտասուեռումով «ադրբեջանցիներ», «ադրբեջանական ցեղեր» կամ «ադրբեջա-

¹ Մելքոնյան Ա., Պատմության կեղծարարության թուրք-ադրբեջանական պատմագրության մեթոդաբանական հիմքը: Պատմություն և մշակույթ. ընդդեմ կեղծիքի և ոտնձգության: Հանրապետական գիտաժողովի հիմնադրություններ (4-6 մայիսի), Երևան, 2011, էջ 13:

նական ռասա» փնտրելու նպատակով շարունակաբար փորձել է յուրացնել Արևելյան Այսրկովկասի՝ Կուրից մինչև Ապշերոն թերակղզի ընկած տարածքի էթնոմշակութային և քաղաքական պատմությունը: Մինչդեռ, հայ և օտարալեզու բազմաթիվ սկզբնաղբյուրները հավաստում են, որ Կուրի ձախսափնյակում XX դարի երկրորդ տասնամյակի վերջում ի հայտ եկած «Ադրբեջան»¹

¹ Արևելյան Այսրկովկասում երբևէ գոյություն չի ունեցել «Ադրբեջան» անվամբ որևէ աշխարհագրական վայր կամ պետություն: Արտ. Աբեղյանի դիպուկ բնորոշմամբ՝ «Ադրբեջան եւ ատրբեջանցի անունով երկիր ու ժողովուրդ գոյութիւն չունէին պատերազմից (իմա՝ Առաջին աշխարհամարտից - Գ. Ս.) առաջ: Ռուսական հին վիճակագրութիւնը գիտէր միայն «Արեւելեան Անդրկովկաս», «Բագուի նահանգ» և այլն, փոխարինելով նույնանուն խանութիւններին՝ պարսկական տիրապետութեան տակ: Այդ երկրամասի մեծամասնութիւն կազմող ցեղն էլ հին վիճակագրութիւններում թաթար եւ կամ պարզապէս մահմեդական յորջորջումով էր յայտնի» (**Աբեղյան Արտ.**, Մենք եւ մեր հարեանները (ազգային քաղաքականութեան խնդիրներ), «Հայրենիք», Պոսթըն, 1928, Զ տարի, մայիս, N 7, էջ 135): 1918 թ. մայիսի 26-ին՝ Անդրկովկասյան Սելմի լուծարումից հետո, երբ կովկասյան թաթարների «ազգային» խորհուրդը (նախագահ՝ Մամեդ Էմին Ռասուլզադե) երիտթուրքերի թելադրանքով մայիսի 28-ին Թիֆլիսում հռչակեց արհեստածին նոր «պետության» ստեղծումը, նպատակ ունենալով նույն անվան միջոցով հավակնել Իրանի հյուսիսարևմտյան պատմական Ատրպատական-Ազարբայջան երկրամասին, հակառակ Իրանի բողոքների այն հորջորջվեց «Ադրբեջանական Դեմոկրատական Հանրապետություն» (հետագայում՝ Ադրբեջանական ԽՍՀ, ներկայումս՝ Ադրբեջանական Հանրապետություն): Մանրամասն տե՛ս **Бартольд В.**, Место прикаспийских областей в истории мусульман-ского мира, Сочинение, т. II, ч. I, Москва, 1963, с. 703; **Էնսեթոլլահ Ռեզա**, Ազարբայջան եւ Առան (Կովկասեան Ալբանիա), Երևան, 1994, էջ 151-152; **Swietochowski T.**, Russian Azerbaijan. 1905-1920. The Shaping of National Identity in a Muslim Community. Cambridge, Cambridge University Press, 1985, p. 129; **Սասարյան Գ., Գևորգյան Ն.**, Ադրբեջան. յուրացման սկզբունքը և իրանական աշխարհը, Երևան, 1990; **Galichian R.**, The Invention of History. Azerbaijan, Armenia and the Showcasing of Imagination (Second, revised and expanded edition), London/Yerevan, 2010, p. 35; **Խանլարյան Կ.**, «Ադրբեջան» աշխարհագրական հասկացության սահմանումները օսմանյան քարտեզներում, հանրագիտարանային նշանակության հրատարակություններում և դասագրքերում, «ՎԷՆ», Երևան, 2012, հոկտեմբեր-դեկտեմբեր, N 4 (40), էջ 145-160):

անվամբ արհեստաձին պետությունում անդրալթայան տափաստաններից ներխուժած թյուրք-օղուզական ցեղերի հետևորդները՝ 1930-ական թվականների վերջերից «ադրբեջանցի» հորջորջված կովկասյան թաթարները «ինքնահաստատվել» են տեղաբնիկ ժողովուրդների (հայեր, ուղիներ, թաթեր, լեզգիներ և այլն) դեմ վարած ցեղասպան քաղաքականության, ուժացման, քաղաքակրթական արժեքների կողոպտման ու ոչնչացման միջոցով:

* * *

Վաղ ժամանակներից Հայաստանը սերտ հարաբերությունների մեջ է գտնվել Կուր գետով սահմանակից Բուն Աղվանք երկրի հետ¹: Պատմական հավաստի հիշատակությունները վկայում են, որ Կուրի ձախափնյակի տարեթնիկ տարածքում վաղ ժամանակներից բնակվել են ոչ միայն աղվաններ², այլև որոշակի

¹ Բուն Աղվանքի աշխարհագրական սահմանների և առընթեր հարցերի մանրամասն քննությունը տե՛ս **Акопян А. А.**, *Албания-Алуанк в греко-латинских и древнеармянских источниках*, Ереван, 1987; **Սվազյան Հ.**, Աղվանից աշխարհի պատմություն (հնագույն շրջանից VIII դարը ներառյալ), Երևան, 2006; **Վարդանյան Ս.**, Աղվանքի պատմաաշխարհագրական քննություն, Երևան, 2013:

² Ըստ Ստրաբոնի՝ Բուն Աղվանքում ապրել են 26 տարալեզու ցեղեր (տե՛ս **Страбон**, *География*, пер., статья и комментарии **Г. А. Стратановского**, Москва, 1964, кн. XI, гл. IV, § 6, с. 476). Բուն Աղվանքի թագավորության գոյության ընթացքում (մ. թ. ա. I - մ. թ. V դդ.) նրա կազմի մեջ մտած ցեղերի էթնոհամախմբման գործընթացի թուլության հետևանքով Կուրի ստորին հոսանքի ձախափնյակում այդպես էլ չձևավորվեց «աղվան» էթնոս՝ միասնական լեզվով, մշակույթով, ինքնագիտակցությամբ և, հետևաբար, ինքնանվանմամբ: Հարցի մանրամասն քննությունը տե՛ս **Акопян А. А.**, *Албания-Алуанк*, с. 148, 273; **Акопян А. А., Мурадян П. М., Юзбашян К. Н.**, *К изучению истории Кавказской Албании (По поводу книги Ф. Мамедовой «Политическая история и историческая география Кавказской Албании» (III в. до н. э. - VIII н. э.)*», ՊԲՀ, Երևան, 1987, N 3, էջ 189; **Սվազյան Հ.**, Աղվանից աշխարհի պատմություն (հնագույն շրջանից VIII դարը ներառյալ), էջ 84:

հայկական էթնիկ տարր¹, որն ուրույն դերակատարություն է ունեցել երկրամասի մշակութային և քաղաքական զարգացումներում: X դարի վերջերից Կուրի ստորին հոսանքից մինչև Կասպից ծով ընկած տարածքը սկզբնաղբյուրներում առավելապես հայտնի էր Շիրվան անունով²: Միքայել Չամչյանն այդ մասին գրում է. «Աղուանից աշխարհ..., որ է ընդ մեջ Կուր գետոյ և Կասպից ծովու՝ մինչև ի Դարբանդ. և սա կոչի Աղուանք Շիրուանայ, կամ Շիրուան...»³:

Որպես երկրամասի տեղաբնակ և մշակութակերտ ժողովուրդ հայերը՝ մասնակցեցին այդ տարածաշրջանի հասարակական-քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական, կրթամշակութային կյանքին և ստեղծեցին հարուստ պատմություն⁴: Հր. Աճառյանի

¹ Տե՛ս **Գալստյան Հ., Հակոբյան Ա.**, էթնալեզվական գործընթացները Բուն Աղվանքում (**Գալստյան Հ.**, Հոդվածներ, հուշագրություններ, հարցազրույցներ, Երևան, 2003, էջ 91-92):

² IX դ. վերջերին, երբ արաբական խալիֆայության թուլացման պայմաններում Բուն Աղվանքի մի շարք մարզեր դարձան ինքնուրույն, Շիրվանի մարզի ամիրան X դ. գրավեց հարևան մարզերը և իշխանության սահմանները հասցրեց Դերբենդից հարավ ընկած ծովափնյա շրջաններ՝ ընդհուպ մինչև Ապշերոնյան թերակղզի, ներառելով Խրսանի, Լայզանի և մյուս մարզերը (տե՛ս **Минорский В.**, История Ширвана и Дербента X-XI вв., Москва, 1963, с. 85, 106-119, տե՛ս նաև **Փափազյան Հ.**, Անանուն տաջիկ աշխարհագիրը Հայաստանի, Ադրբեջանի և Արևելյան Վրաստանի աշխարհագրության և տնտեսական հարաբերությունների մասին (X դ.), «Տեղեկագիր» ՀՍՍՀ ԳԱ (հաս. գիտ.), Երևան, 1953, N 5, էջ 80, 86):

³ **Միքայել Չամչյանց**, Հայոց պատմություն (սկզբից մինչև 1784 թվականը), հ. Գ, Երևան, 1984 (հավելված), էջ 131:

⁴ Կուրի ձախափնյակում հայաբնակ գյուղերի մշակութակերտ գործունեության անվիճելի վկայություններն են հայ ճարտարապետության հորինվածքներով կառուցված բազմաթիվ եկեղեցիները, վանքերը (Քիշի Սբ. Եղիշա Առաքյալ, Ճալեթի Սբ. Աստվածածին, Սաղիանի Սբ. Ստեփաննոս Նախավկա, Մեյսարիի Սբ. Աստվածածին) և մատուռները, հնավայրերի հայերեն բազմաբնույթ արձանագրություններ ունեցող հարյուրավոր խաչքարերն ու տապանաքարերը, որոնցով հա-

բնորոշմամբ՝ «Աղուանից երկրին մեջ գտնուէին հայկական ծագում ունեցող ցեղեր... Ասոնք այնպէս ուժեղ էին և այնպէս հաստատուն կերպով տեղաւորուած երկրին մեջ, որ ոչ թէ միայն իրենց ինքնուրոյնութիւնը կորցրած չէին, այլ և ընդհակառակը, զանազան յաջող հանգամանքներու պատճառաւ... ազդեր էին երկրի վրայ...»¹: Կուրի ձախափնյակում և մերձկասպյան շրջաններում հայ էթնիկ տարրի վաղեմության փաստի առնչությամբ Միմէոն Ա Երևանցի պատմագիր կաթողիկոսն իր հիշատակարանում գրում է. «Իսկ բազմութիւնք հայալեզու և հայակրօն ժողովրդոցն, որք այժմ գոն ի յերկիրն Աղուանից, հայք են ի բնէ»²:

րուստ են Նիժ, Վարդաշեն, Ճալէթ, Ամուրավան, Գանձակ, Ղալակա, Վանք, Ռուշանաշեն, Հնդար, Սաղիան, Մատրասա և այլ գյուղերի գերեզմանատները (տե՛ս **Կարասպետյան Ս.**, Բուն Աղվանքի հայերեն վիմագրերը, Երևան, 1997): Պատմական բացառիկ արժեք ունեն նաև երկրամասի տասնյակ գրչօջախներում (Բաքու, Շամախի, Սաղիան, Մէյսարի, Ճալէթ, Մատրասա և այլն) XIV-XVIII դդ. ընթացքում ընդօրինակված հայերեն ձեռագիր բազմաթիվ մատյանները (Ավետարաններ, սաղմոսարաններ, քարոզգրքեր, Ճաշոցներ, եկեղեցական-ծիսական այլ ժողովածոներ՝ մաշտոցներ, ժամագրքեր, խորհրդատետրեր և այլն) (տե՛ս **Եզանյան Օ.**, Մեսրոպ արքեպ. Սմբատյանի «Նկարագիր Շամախույ թեմի» գրքում հիշատակված ձեռագրերը, «Էջմիածին», 1970, N Ա, էջ 45-48, տե՛ս նաև **Նույնի**՝ Աշխատութիւններ: Հրատարակութեան պատրաստեց **Գ. Տէր-Վարդանեան**, Երևան, 2014, էջ 72-75): Երկրամասի գրչության կենտրոններում ոչ միայն ընդօրինակվել են մատյաններ, այլև գրատներում պահվել, կորստից փրկվել և մեզ են հասել այլ վայրերում (Սպահան, Թիֆլիս, Բաբերդ, Արցախ, Գողթան, Նոր Ջուղա, Սյունիք, Մոկս, Գաֆա և այլն) XIV-XIX դդ. ընդօրինակված, նվիրատվությունների կամ այլ ճանապարհներով ձեռք բերված մեծաքանակ արժեքավոր ձեռագրեր, որոնց մի մասն այժմ պահպանվում է Մաշտոցյան Մատենադարանում և Նոր Ջուղայի Մբ. Ամենավրկիչ վանքի գրատանը (տե՛ս **Ստեփանյան Գ.**, Շամախու հայոց թեմի գրչության այլ վայրերում գրչագրված եկեղեցապատկան և վանքապատկան մատյանները (XIV-XIX դդ.), «Էջմիածին», 2005, N ԺԲ, էջ 67-73):

¹ **Աճառյան Հ.**, Հայ գաղթականության պատմություն, Երևան, 2002, էջ 44:

² Դիւան Հայոց պատմութեան, Գ գիրք, մասն Բ, Միմէոն կաթողիկոսի յիշատակարանը, հրատարակեց **Գիւտ քահանայ Աղանեան**, Թիֆլիս, 1894, էջ 417-418:

Շիրվանում հայ բնակչության՝ հնուց և վաղ միջնադարից եկող մշակութալեքտ գործունեության շարունակականության վերաբերյալ ուշագրավ դիտարկում է արել Լեոն՝ նշելով, որ «Հայերը Շիրվանում բնակութիւն են հաստատել շատ հին ժամանակներից: Բացի դրանից, չը պետք է մոռանալ, որ Շիրվանը հին Ադուանից երկրի մի մասն է, իսկ Ադուանից երկիրը, երկար դարերի ընթացքում եղել է հայերի կուլտուրական եւ քաղաքական խիստ ազդեցութեան տակ»¹: Երկրամասում հայերի տեղաբնակ լինելը փաստում են նաև օտար աղբյուրները: Այդ իմաստով հատկապես ակնառու է ցարական կառավարության պաշտոնյա, կովկասագետ Յու. Գագեմեյստերի տեղեկությունը. «Նախկին Կասպիական մարզի ամբողջ բնակչությունից իրենց նախաբնակությունը կարող են ապացուցել միայն հայերն ու ուղիները»²: Ըստ որոշ տեղեկությունների՝ միջնադարում երկրամասի ողջ տարածքում՝ Կուրից մինչև Կասպից ծով, բնակվում էին մեծ թվով հայեր. հայաբնակ բնակավայրերի թիվը հասնում էր ավելի քան 200-ի³:

Կուրի ձախափնյակի մշակութային զարգացումներում հայկական ազդեցությունն առավելապես դրսևորվել է քրիստոնեության և դպրության տարածման ու հաստատման գործում: Ազաթանգեղոսի հաղորդմամբ Գրիգոր Լուսավորիչը և Հայոց թագավոր Տրդատ III Մեծը (298-330 թթ.) քրիստոնեության քա-

¹ Լ [Լեոն], Շամախի, «Մշակ», Թիֆլիս, 1902, փետրվարի 7, N 28:

² **Гегемейстер Ю.**, Хозяйственный очерк Закавказского края: народонаселение (Сборник газеты Кавказ), изд. **О. Н. Константиновым**, первое полугодие 1847 года, Тифлис, 1847, с. 58 (բնագրում՝ «Из всего населения бывшей Каспийской области одни Армяне... могут доказать первобытность свою»).

³ Տե՛ս **Կարապետյան Ս.**, Շամախու գավառի գյուղերի պատմությունից, ԼՀԳ, Երևան, 1989, N 2, էջ 57:

րոզությունը տարածեցին «...մինչ ի սպառ ի սահմանս Մասքթաց, մինչև ի դրունս Ալանաց, մինչ ի սահմանս Կասպից...»¹: Պատմականորեն հավաստի է, որ IV դ. 30-ական թվականների սկզբներին երկրամասում քրիստոնեություն է քարոզել Բուն Աղվանքի և Վիրքի համար եպիսկոպոս կարգված՝ Հայոց կաթողիկոս Վրթանես Ա Պարթևի երեց որդի Գրիգորիսը, որը Մասքթաց հեթանոս Մասեսան թագավորի հրամանով նահատակվել է Դերբենդից հարավ՝ Կասպից ծովի ափին գտնվող Վատնյա դաշտում (ներկայիս Խաչմասի շրջանում): Գրիգորիսի նահատակությունը, Բ. Հարությունյանի ճշգրտմամբ, թվագրվում է Տրդատ III-ի վախճանին հաջորդող պահով՝ 330-331 թթ.²:

Նահատակված սբ. Գրիգորիսի նշխարները նրա աշակերտները բերում և ամփոփում են Արցախում՝ Ամարասի վանքում³: Բուն Աղվանքում ձևավորված եկեղեցին, ընդունելով Հայաստանյայց Առաքելական եկեղեցու գերակայությունը, վարչականորեն և դավանաբանական առումով նրա մասն էր կազմում⁴:

¹ Ագաթանգեղայ Պատմութիւն Հայոց, աշխատութեամբ Գ. Տէր-Մկրտչեան եւ Ստ. Կանայեանց, Տիխիս, 1909, էջ 439:

² Տե՛ս Հարությունյան Բ., Մազքթաց Սանեսան թագավորի արշավանքը, ԼՀԳ, Երևան, 1981, N 6, էջ 76-77

³ Գրիգորիսի քարոզչական գործունեության մասին մանրամասն տե՛ս Փաստոսի Բիզանդացոյ Պատմութիւն Հայոց, բնագիրը Զ. Պատկանեանի, թարգմ. և ծանոթ. Ստ. Մալխասեանի, Երևան, 1987, էջ 26; Օրմանեան Մ., Ազգապատում, հ. Ա, Կ. Պոլիս, 1912, § 99, էջ 138-139; **Мурадян П.**, Кавказский культурный мир и культ Григория Просветителя, «Кавказ и Византия», вып. 3, Ереван, 1982, с. 5-20; **Акопян А.**, Албания-Алуанк, с. 124-145; **Սվազյան Հ.**, Աղվանից կաթողիկոս Մանուկ Գրիգորիս, «Էջմիածին», 2003, N 2, էջ 39-46:

⁴ Տե՛ս **Акопян А.**, Албания-Алуанк, с. 137, տե՛ս նաև **Հակոբյան Ար.**, Արևելյան Այսրկովկասում հայկական և իրանական էթնոմշակութային ներդրումների շուրջ (մի խմբի ձևավորման օրինակով), «Մերձավոր Արևելք», պր. Ա, Երևան, 2002, էջ 33:

Բուն Աղվանքում գրի, լուսավորության ու քրիստոնեության հետագա տարածումը սերտորեն կապված է Մեսրոպ Մաշտոցի կրթալուսավորական գործունեության հետ, որը Հայաստանում նորաստեղծ գրի ամրապնդումը և լուսավորական գործը հաջողությամբ ավարտին հասցնելուց հետո V դ. սկզբներին նույն առաքելությամբ անցել է Բուն Աղվանք և Եսվաղեն թագավորի, Երեմիա եպիսկոպոսի ու Բենիամին երեցի օգնությամբ տարածել իր ստեղծած աղվաներեն գիրը¹:

Հայկական քաղաքակրթական ոլորտում գտնվող Կուրի ձախափնյակի քրիստոնյա, այդ թվում նաև հայ բնակչության առկայության և Հայ Առաքելական Եկեղեցու քրիստոնեական ավանդույթների պահպանման վկայությունն են մատենագրական աղբյուրներում V դարից հիշատակվող Կապադակի, Բաղասականի, Հաշուի, Ցրիի, Բախաղատի և Շաքիի եպիսկոպոսական թեմերը², որոնց հենքի վրա X դ. վերջերին XI դ. սկզբներին Աղուանից

¹ **Կորյուն**, Վարք Մաշտոցի, բնագիրը, ձեռագրական այլ ընթերցվածներով, թարգմանությամբ, առաջաբանով և ծանոթագրություններով ի ձեռն պրոֆ. դ-ր **Մ. Աբեղյանի**, Երևան, 1941, էջ 70; **Ալիևեան Ն.**, Ս. Մաշտոց վարդապետ. Կեանքն եւ գործունեությունը, հանդերձ կենսագրությամբ Ս. Սահակայ, Վիեննա, 1949, էջ 295-319; **Աճառյան Հ.**, Հայոց գրերը: Խմբագրությամբ՝ **Է. Աղայանի**, Երևան, 1984, էջ 213-220, 677-686; **Абрамян А.**, Дешифровка надписей Кавказских агван, Ереван, 1964, с. 73; **Յակոբեան Ա.**, Մաշտոցի երկրորդ հիւսիսային ուղեւորութեան ժամանակը եւ խնդիրները, – Միջազգային գիտաժողով՝ նվիրված Հայոց գրերի գյուտի 1600-ամյակին (Երեւան, 12-17 Սեպտեմբերի, 2005 թ.), Զեկուցումների ժողովածո, Երեւան, 2006, էջ 122-131:

² Տե՛ս **Կորյուն**, էջ 70, 72, տե՛ս նաև **Սովսէն Խորենացի**, Պատմութիւն Հայոց, քննական բնագիրը և ներածութիւնը՝ **Մ. Աբեղեանի** եւ **Ս. Յարութիւնեանի**, լրացումները՝ **Ա. Մարգսեանի**, Երևան, 1991, էջ 340, տե՛ս նաև **Սովսէն Կաղանկատուացի**, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, քննական բնագիրը և ներածությունը՝ **Վ. Առաքելյանի**, Երևան, 1983, էջ 89, 122, 346:

կաթողիկոսության ենթակայությամբ կազմավորվել են Շամախիի (Շիրվանի) և Շաքիի հայոց թեմերը¹: Աղուանից կաթողիկոսությունը (XIV դարի վերջերից - XV դարի սկզբներից *Գանձասար* անվամբ)² Հայ Առաքելական Եկեղեցու հովանու ներքո համարվում էր նրա նվիրապետական աթոռներից մեկը, իսկ կաթողիկոսները ձեռնադրվում էին Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի կողմից³: Միմեռն Ա Երևանցի կաթողիկոսի վկայությամբ՝ «...զի յորքան ժամանակս Կաթուղիկոսքն Հայոց նստեին յերկիրս Հայոց ի բնիկ և ի սեպհական յաթոռն Լուսաւորչին, Կաթուղիկոսքն Աղուանից միշտ ընդ ձեռամբ սոցին են լեալք, և հրամանաւ սոցին են ձեռնադրեցեալք»⁴: Ինչպես նշում է պ.գ.դ. Է. Դանիելյանը. «Հայ Առաքելական Եկեղեցու աւանդոյթների վրայ հիմնուած «Աղուանից» հայրապետութիւնը հայոց դաւանաբանութեան հետեւորդն էր: Հայկական ծագմամբ «Աղուանք» անուանումը, յետագայում եկեղեցական իմաստ

¹ Մանրամասն տե՛ս **Ստեփանյան Գ.**, Շամախու հայոց թեմի սկզբնավորման հարցի շուրջ, ՀՊՃՀ (տարեկան գիտաժողովի նյութերի ժողովածու), Երևան, 2005, N 3, էջ 870-873:

² Տե՛ս **Սկրտումյան Լ.**, Աղվանից (Գանձասարի) կաթողիկոսությունը XVII-XIX դդ., Երևան, 2006, տե՛ս նաև **Բալայան Ս.**, Հայ Աղվանից եկեղեցին (սկզբնավորումից մինչև մեր օրերը), Ստեփանակերտ, 2009, էջ 168:

³ Տե՛ս **Օրմանեան Մ.**, Հայոց եկեղեցին եւ իր պատմութիւնը, վարչութիւնը, վարչութիւնը, բարեկարգութիւնը, արարողութիւնը, գրականութիւնը ու ներկայ կացութիւնը, Կ. Պոլիս, 1911, էջ 162, տե՛ս նաև **Ուլուբաբյան Բ.**, Հայոց Արևելից կողմանց եկեղեցին և մշակույթը, Երևան, 1998, էջ 119, տե՛ս նաև **Դանիելեան Է.**, Գանձասարի պատմութիւն, Երևան, 2005, էջ 47:

⁴ Ջամբո, Գիրք որ կոչի յիշատակարան արձանացուցիչ, հայելի և պարունակող բնաւից որպիսութեանց Սրբոյ Աթոռոյս, և իւրոյ շրջակայից վանօրէիցն: Համաժողովեցեալ եւ շարադրեցեալ ի **Սիմեօնէ** ցաւահար եւ վշտակոծ կաթուղիկոսէ **Երեւանցոյ**, Վաղարշապատ, 1873, էջ 77:

ստանալով, հայկական աղբիւրներում սկսեց կիրառուել նաեւ Արցախ եւ Ուտիք նահանգների թեմերի առումով»¹:

Այն, որ վաղ միջնադարից մինչև Հայոց թագավորության անկումը (428 թ.) Աղվանից թագավորությունը որոշ ընդհատումներով գտնվում էր հայկական թագավորության քաղաքական և մշակութային ազդեցության ներքո, խոստովանում էր վկայությանն ենք հանդիպում Կիրակոս Գանձակեցու «Պատմութիւն Հայոց» երկում. «Սկիզբն առաջնոյ պատմութեանն եղաք զսուրբ Լուսավորիչն Հայոց... զսուրբն Գրիգորիոս... Իսկ երկրորդ հատուածիս դիցուք զլուսաւորիչս կողմանցն Աղուանից, որպէս զազգայնոց և զհաւատակցաց մերոց, մանաւանդ զի և առաջնորդք նոցա հայալեզուք, հայերէնախօսք յոլովք էին. թագաւորքն՝ հնազանդք՝ թագաւորացն հայոց, ընդ ձեռամբ նոցա լեալք, և եպիսկոպոսքն՝ ձեռնադրեալք ի սրբոյն Գրիգորէ և յաթոռակալաց նորա, և ազգն ուղղափառութեամբ ընդ մեզ կացեալ ի կրօնս, վասն այնորիկ արժան է ի միասին լինել յիշատակ երկուց ազգացս»²: Հայր Ներսէս Ակիւնյանի դիտարկմամբ՝ «...Աղուանից աշխարհը ոչ միայն ... Մեծ Հայաստանի հովանւոյն տակ ապրած էր եւ անոր մշակոյթով սնած, այլ եւ... կրօնքով եղբայրացած... թէպէտ յետոյ քաղաքականապէս անկէ բաժանուած, բայց եղած է... անոր հետ դաշնակից եւ դրացիութեամբ»³:

¹ Դանիէլեան Է., Գանձասարի վանքը, Երևան, 2009, էջ 16-17:

² Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, աշխատասիրությամբ Կ. Մելիք-Օհանջանյանի, Երևան, 1961, էջ 192:

³ Ակիւնեան Ն., նշվ. աշխ., էջ 315:

Վերադառնանք, սակայն, մեր բուն նյութին: Այսպես՝ պատմագրական աղբյուրները փաստում են, որ Կուրի ձախափնյակի քաղաքակրթական զարգացումներում հայկական ազդեցությունն առավելապես դրսևորվել է Մեծ Հայքի հյուսիս-արևելյան՝ Արցախի և Ուտիք նահանգներից: Արցախի աշխարհից հայոց ազդեցությունը Բուն Աղվանքի էթնոքաղաքական զարգացումներում ուժեղացավ հատկապես Վաչագան Բարեպաշտ թագավորի երկարատև և արդյունավետ իշխանության (485-523 թթ.)¹ շրջանում, որն արքայաբար իշխեց «Արցախայ ամուր աշխարհին» և «ի Կամբեճս և յԱղուանս»²: Աղբյուրների հաղորդած տեղեկությունները վկայում են, որ Վաչագան Բարեպաշտի նախաձեռնությամբ թագավորական ամառանոց Աղվենում V դարի վերջին կամ VI դարի սկզբին (ըստ Ա. Հակոբյանի՝ 515 թ.)³ հրավիրված եկեղեցական ժողովին Արցախի և Ուտիքի աշխարհիկ և հոգևոր առաջնորդներից բացի մասնակցում էին նաև Կուրի ձախափնյակի Կապաղակի և Ցրիի եպիսկոպոսական թեմերի ներկայացուցիչները. «...Մանասէ՝ Կապաղակայ եպիսկոպոս... Շմաւոն՝ Ցրոյ քորեպիսկոպոս...»⁴:

¹ Տե՛ս **Յակոբեան Ա.**, Աղուանքում Արշակունեաց թագաւորութեան անկման ժամանակի մասին, «Մերձավոր եւ Միջին Արեւելքի երկրներ եւ ժողովուրդներ», հ. XXVI, Երևան, 2008, էջ 72-88:

² **Կաղանկատուացի**, էջ 47, 50, տե՛ս նաև **Ուլուքաբյան Բ.**, Դրվագներ Հայոց Արևելից կողմանց պատմության (V-VII դդ.), Երևան, 1981, 141-142, տե՛ս նաև **Դանիելեան Է.**, Գանձասարի պատմություն, էջ 43:

³ Մանրամասն տե՛ս **Ուլուքաբյան Բ.**, Դրվագներ Հայոց Արևելից կողմանց պատմության, էջ 178; Վաչագան Աղուանից արքայ, Սահմանադրություն կանոնական՝ եղեպ ի ժողովոյն, որ յԱղուէնն եղել, Գիտա-քննական բնագիրը՝ **Ա. Յակոբեանի**, «Մատենագիրք Հայոց», հտ. Գ, Անթիլիաս, 2004, էջ 127-140:

⁴ **Կաղանկատուացի**, էջ 89-90:

Պատմական մի ավանդության համաձայն՝ Վաչագան Բարեպաշտը, երբ 500 թ. Մեծ Հայքի Փայտակարան նահանգի Բագավան գավառն իբրև օժիտ տվեց իր դստերը՝ Վարսենիկին, Բաքուն նրա ձմեռանոցն էր, իսկ Շամախին՝ ամառանոցը¹: Հայր Սուքիաս Էփրիկյանն այդ մասին գրում է. «Այս կրակոտ երկիրը, Քրիստոսի 500 թուին... Վաչագան թագաւորը, որ կը նստէր Պարտաւ քաղաքը, օժիտ տուէր էր իւր Վարսենիկ դստեր, որոյ ձմերոցը Բագուն էր, իսկ ամառանոցը Շամախին»²:

Վաչագան Բարեպաշտը պատմության մեջ թողել է ազգանվեր ու եկեղեցասեր գործչի բարի համբավ: Նրա հայրենասիրական և աստվածահաճո գործունեությունը գովեստով է ներկայացվում Մովսես Կաղանկատվացու «Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի» երկում. «Մա եղև դուռն լուսոյ աստուածագիտութեան և բազմազան բարեաց օրինակ երջանիկս այս»³: Քանի որ Կաղանկատվացու երկը պարունակում է նաև Կուրի ձախափնյակում Վաչագան թագավորի ունեցած ազդեցության և ծավալած գործունեության վերաբերյալ հստակ տեղեկություններ՝ «...կարգէր տեղեաց տեղեաց եպիսկոպոսունս, և երիցունս, և հայեցողս. և ի Կամբէճս և յԱղուանս զնոյն հրաման սաստից կարգեալ հաստատէր...»⁴, ապա դրանից կարելի է եզրակացնել, որ Վաչագան թագավորի՝ քրիստոնեության ամրապնդման նպատակով ծավալած եկեղեցաշէն գործունեությունը տարածվել է ընդհուպ մինչև Ապշերոնյան թերակղզի՝ արքունի

¹ Տե՛ս Հանրամատչելի հանրագիտական բառարան, հ. Ա, կազմեց **Առաքելեան** Հ., Թիֆլիս, 1915, էջ 199:

² **Էփրիկեան Ս.**, Պատկերազարդ բնաշխարհիկ բառարան, հ. Ա, գիրք Ա, Վենետիկ, 1903-1905, էջ 362:

³ **Կաղանկատուացի**, էջ 83:

⁴ Նույն տեղում, էջ 50:

ձմեռանոց¹: Այդ է վկայում նրա կողմից 500 թ. Բաքվի բերդի ներսի Սբ. Աստվածածին եկեղեցու կառուցման փաստը²: Ավանդության համաձայն՝ «...Վաչագան բարեպաշտ թագաւորն... յամի Տեառն 500 շինեց եկեղեցի, ըստ այսմ և Բագուայ հին և նշանաւոր եկեղեցին և ուխտատեղին է սուրբ Աստուածածնայ եկեղեցին...»³: Հայկական եկեղեցու գոյությունն իսկ կարելի է զորեղ ապացույց համարել՝ վաղ միջնադարյան Բաքվում հայ համայնքի գոյության մասին: Արևելագետ, Մոսկվայի համալսարանի պրոֆեսոր Բ. Միլլերը թաթերի, այդ թվում նաև հայ-թաթերի պատմությունն ուսումնասիրելու նպատակով 1928 թ. գիտական հետազոտություններ իրականացնելով Ապշերոնի թերակղզում, գրում է, որ այդտեղ «նախկին

¹ Տե՛ս **Էփրիկեան Ս.**, նշվ. աշխ., հ. Ա, գիրք Ա, էջ 362, տե՛ս նաև Հանրամատչելի հանրագիտական բառարան, հ. Ա, էջ 199:

² Եկեղեցին գտնվում էր քաղաքի հին թաղում, բերդի ստորոտում, «Կույսի աշտարակի» մերձակայքում՝ հայկական քարավանատան կից: Աղբրեջանում տարիներ ի վեր պետական մակարդակով իրականացված հայկական հուշարձանների ոչնչացման և հակահայկական քաղաքականության հետևանքով 1992 թ. եկեղեցին բարբարոսաբար պայթեցվել է աղբրեջանական խուժանի կողմից: Եվրոպացի լրագրող Թոմաս դե Վաալը վկայում է. «...հին քաղաքում՝ Կույս Մարիամ մատուռի տեղում, այսօր դատարկ ու ամայի տարածք է: 1992 թվականին՝ Ղարաբաղյան պատերազմի ամենաթեժ ժամանակաշրջանում, Բաքվում աշխատած դիվանագետներից մեկի խոսքերով, ինքն ականատես է եղել, թե ինչպես էր գետնին հավասարեցվում մատուռը» (**Թոմաս դե Վաալ**, Սև Այգի: Հայաստանն ու Աղբրեջանը խաղաղության և պատերազմի միջով, Երևան, 2007, էջ 155): Քանդված եկեղեցու տեղում կառուցվել է թեյարան (տե՛ս **Ստեփանյան Գ.**, Համառոտ ակնարկ Բաքու քաղաքի հայկական եկեղեցիների պատմության, Հայոց պատմության հարցեր (գիտական հոդվածների ժողովածու), հ. 8, Երևան, 2007, էջ 153):

³ **Մմբատեանց Ս.**, Սկարագիր Սուրբ Ստեփաննոսի վանաց Սաղիանի եւ միւս վանօրէից եւ ուխտատեղաց, եւս եւ քաղաքացն եւ գիւղօրէից, որք ի Շամախոյ թեմի, Տիփսիս, 1896, էջ 373: Հնմ. Ֆիզիքական, ազգագրական եւ քաղաքական աշխարհագրութիւն Հայաստանի, կազմեց **Աւետիք Տեր-Յակոբեան**, Թիֆլիս, 1914 (Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ), ֆ. 335, ց. 1, գ. 24, թ. 98-99:

նում գոյություն է ունեցել Քայսիդուն (Qaisidun) հին քաղաքը, որը հավանաբար եղել է հայկական»¹:

XVIII դ. վերջերին Կուրի ձախափնյակի տեղաբնակ հայության թիվը զգալի չափով ավելացավ Արցախից կատարված արտագաղթերի հետևանքով: Իրանի Աղա Մուհամմադ շահի՝ 1795 և 1797 թթ. արշավանքների ու ավարառությունների հետևանքով, երբ լիովին քայքայվեց Արցախի տնտեսությունը, արշավանքների պատճառած չարիքներին միանում են նաև սովն ու համաճարակները: Հուսահատության եզրին հասած արցախահայերի մի մասը բռնեց գաղթի ճանապարհը՝ հանգրվանելով Շիրվանում, Վրաստանում և Ռուսաստանում²: Սկզբնաղբյուրներում Շիրվան տեղափոխված հայերի թիվը նշված է 8-12.000 ծուխ³: Մակար եպս. Բարխուտարյանցն անդրադառնալով Արցախից տեղի ունեցած գաղթին, ցավով գրել է. «Յրուած եւ գերուած հայեր... միլիոնաւոր հայ բնակիչներով հարուստ Արցախն իսպառ դատարկուած:... դատարկուած են Գարդման, Փառիսոս, Քաւս կամ Քուստի, Զաւէ, Ջրաբերդ, Խաչեն, Վարանդայ եւ Դիզակ գաւառներն: Ի՞նչ եղան սոցա հայ բնակիչներն: Մի մասն կերակուր եղաւ 1798-1799 թուի սովին եւ ժանտախտին. մի մասն գերի գնաց Պարսկաստան, մի մասն գաղթեց Տաճկահայաստան, մի մասն Պարսկաստան, մի մասն Շաքի եւ Շամախի, մի մասն

¹ **Мизлер Б.**, Таты, и их расселение и говоры (материалы и вопросы), «Известия общества обследования и изучения Азербайджана», N 8, вып. VII, Баку, 1929, с. 13.

² Տե՛ս **Լեռ**, Հայոց պատմություն, հ. Գ, գիրք Բ, Երևան, 1973, էջ 405, տե՛ս նաև **Բաֆֆի**, Խամսայի մեկիթությունները, Երկերի ժողովածու, հ. 10, Երևան, 1959, էջ 291-292:

³ Տե՛ս **Լեռ**, Հայոց պատմություն, հ. Դ, Երևան, 1984, էջ 252, տե՛ս նաև **Բեկնագարեանց Ա.**, Գաղտնիք Ղարաբաղի, Ս. Պետերբուրգ, 1886, էջ 242:

Կախեթ եւ Վրաստան, մի մասն Բագու, Ղուբա, Դարբանդ եւ Ռուսիա»¹: Այս դեպքերն իրենց արձագանքն են գտել նաև XIX դ. պատմագիր Միրզա Յուսուֆ Ներսեսովի (Հովսեփ Հովսեփյանց) «Թարիխ-ե Սաֆի» («Ճշմարտացի պատմություն») պարսկերեն պատմագրական երկում, ուր հեղինակը գրում է. «Երեք տարի Ղարաբաղում երկնային ու երկրային աղետի՝ [երաշտի] հետևանքով անբերրիություն ու սով էր: Այնտեղի բնակչության մեծ մասը իր օրվա հացն ապահովելու համար ցրվել էր Շաքիի, Շիրվանի, Ղարաղաղի և [հարևան] մյուս երկրները»²: Հաստատվելով Շիրվանում, արցախահայերը համարել են հնաբնակ հայերի թիվը՝ երկրամասում հետզհետե կազմավորելով սովար բնակչությամբ հայաբնակ գոտի: Եսայի Հասան-Ջալալյանցը հավաստում է. «Եւ երկիրն էր (իմա՝ Շիրվանը - Գ. Ս.) բարելի և շէն և մարդաշատ, թէ հայ ազգօք, որ ի Ղարաբաղու երկրէն ժողովուրդք յոլովք անցեալ էին յերկիրն այն աւելի քան զտեղականսն. և թէ այլ ազգօք...»³:

Զգալի թվով հայ բնակչություն էր կենտրոնացված Շաքի (Նուխի) և Շամախի քաղաքներում ու շրջակա հայկական գյուղերում: Հայկական հոծ ներկայությունն այդ տարածքում այնքան որոշակի էր, որ XIX դարասկզբին երկրամասում շրջագայած Տեր Բաղդասար Գասպարյան Շուշեցին Շիրվանից մինչև Դերբենդ ու Կասպից ծով ձգվող տարածքը համարել է Հայաստան. «...Դար-

¹ **Բարխուտարեանց Ս.**, Արցախ, Բագու, 1895, էջ Ը:

² **Միրզա Յուսուֆ Ներսեսով**, Ճշմարտացի պատմություն, թարգմանությունը բնագրից, ներածությունը և ծանոթագրությունները **Ք. Կոստիկյանի**, Երևան, 2000, էջ 73:

³ **Եսայի Հասան-Ջալալեանց**, Պատմութիւն համառօտ Աղուանից երկրի, Երուսաղէմ, 1868, էջ 26:

բանդ քաղաք է ի Հայաստան ի եզրը Կասպի ծովու... Շիրուսն է լայնատարած աշխարհ մի ի մայրաքաղաքացն Հայոց և ունի բազում գեղօրեաքս... Յելից վերկալով առ Շաքի. սայ ևս է ի ի ներքոյ լեառն Կովկասայ, որ գոյ ի մէջ Հայաստան աշխարհումն...»¹: Հատկանշական է, որ 1828 թվականին, երբ Ռուսաստանը ստեղծում էր Հայկական մարզը, Լազարյաններն իրենց առաջադրած ծրագրով հայկական թագավորության սահմաններում ընդգրկել էին նաև պատմական Հայաստանից դուրս գտնվող Շամախին և Շաքին: «Շատ մարզեր,- ասված էր ծրագրում,- ինչպես հին Նախիջևանի, Երևանի, Ղարաբաղի, Շաքու և Շամախու մարզերը՝ Էջմիածնի նախագահ վանքով, կազմում են Հայաստանի վաղեմի թագավորության ընդհանուր կորիզը և գլխավոր հիմքը»²:

Շիրվանում հաստատված արցախահայերն իրենց համար բնակության նոր վայրեր ընտրեցին նախկինում հայաբնակ և այժմ դատարկված կամ մասամբ բնակեցված գյուղերը, որտեղ, գրեթե առանց բացառության, պահպանվել էին բնիկ հայերից մնացած բազմաթիվ եկեղեցիներ, արձանագիր խաչքարերով ու տապանաքարերով գերեզմանոցներ: Գյուղերի մի մասը վերականգնվեց նույն տեղում և շատ դեպքերում նույն անվան տակ շարունակեց պահպանել իր գոյությունը³: Արցախահայերը Շաքի-Շիրվան գոտում հիմնադրեցին շուրջ հարյուր գյուղ⁴: Երախ-

¹ **Տեր Բաղդասար Գասպարյան Շուշեցի**, Ծաղկաքաղ աշխարհացոյց: Տպագրության պատրաստեց՝ **Հ. Քյուրոյան**, ԲՄ, Երևան, 1969, N 9, էջ 292-294:

² **Դիլոյան Վ.**, Արևելյան Հայաստանը XIX դարի առաջին երեսնամյակին և հայռուսական հարաբերությունները, Երևան, 1989, էջ 308:

³ Տե՛ս **Կարապետյան Ս.**, Բուն Աղվանքի հայերեն վիմագրերը, էջ 4:

⁴ Տե՛ս **Կարապետյան Ս.**, Հայ մշակույթի հուշարձանները Խորհրդային Ադրբեջանին բռնակցված շրջաններում, Երևան, 1999, էջ 12:

տաշատ գիտնական Մակար եպս. Բարխուտարյանը 1890 թ. կեներին ճանապարհորդելով Կուրի ձախափնյակում, իր այցելած յուրաքանչյուր բնակավայրի համար նշում է այն վայրերը, որտեղից եկել ու այդտեղ են հանգրվանել արցախահայերը¹: Վերաբնակիչները հիմնականում Ջրաբերդ, Գյուլիստան, Խաչեն, Վարանդա և Դիզակ գավառներից էին²:

Արցախցիներն իրենց գործիմացության և անսպառ եռանդի շնորհիվ էապես նպաստում են երկրամասի զարգացմանը՝ առևտրատնտեսական ու կրթամշակութային կյանքի բարգավաճմանը: Նրանց ջանքերով նորահիմն գյուղերում հայ ճարտարապետության հորինվածքներով կառուցվեցին կամ վերա-

¹¹ Ինչպես, օրինակ, Շամախու գավառի Բիլիստան գյուղում հաստատվել են Վարանդա գավառից, Դարա-Քարքանջում՝ Ծամձոր, Յոր, Թաղլար և Ճարտար գյուղերից, Դվարիշենում և Թալիշում՝ Դիզակ և Վարանդա գավառներից, Ղաջարում՝ Վարանդայից, Միրիշենում՝ Միրիշեն, Հաղրութ և Շոշ գյուղերից, Նորշենում՝ Վարանդայից, Փախրաքուշում՝ Տոլ և Ծամձոր գյուղերից, Քոնիլուձում՝ Վարանդա գավառի Ավետարանոց, Ծովատեղ, Մամնա և Հարար գյուղերից: Գյոքչայի գավառում հաստատվել են՝ Ագայիշեն գյուղում՝ Խաչեն, Ջրաբերդ և Վարանդա գավառներից, Աղբուլաղում՝ Շոշ, Ավետարանոց, Հաղրութ և Չանգեզուր գավառի Խնձորեսկ գյուղերից, Ավանաշենում՝ Դիզակի, Վարանդայի գավառներից և Խաչենի Դաշբուլաղ գյուղից, Գանձակում՝ Դիզակ և Վարանդա գավառների՝ Հաղրութ, Թաղլար, Ճարտար և այլ գյուղերից, Գիրքում՝ Տոլ, Գիշի, Թաղավարդ և Թաղլար գյուղերից, Դայմադաղում՝ Մուշկապատ գյուղից, Թուրիշենում՝ Դիզակ, Վարանդա և Ջրաբերդ գավառներից, Ղալակայում՝ Խաչեն և Ջրաբերդ գավառներից, Շուքուրչիում՝ Խաչեն գավառի Բալուջա, Դաշբուլաղ, Խանձք և Ղշլաղ գյուղերից, Ռուշանաշենում՝ Խաչեն և Վարանդա գավառների Խանձք և Գիշի գյուղերից, Վանքում՝ Վարանդա գավառի Աշան, Սինկի, Ճարտար, և Խաչեն գավառի Վանք գյուղերից ու Ջրաբերդ գավառից, Քեշխուրդում՝ Դիզակ և Վարանդա գավառների Հաղրութ, Տոլ, Թաղլար, Ճարտար, Ավետարանոց և Շոշ գյուղերից: Նուխիի գավառի Սոկուլթուր գյուղում հաստատվել են Խաչեն գավառից և այլն (տե՛ս **Բարխուտարեանց Մ.**, Աղուանից երկիր եւ դրացիք (Միջին Դաղստան), Թիֆլիս, 1893, էջ 177-207):

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 89-134:

կանգնվեցին եկեղեցիներ, մատուռներ, բացվեցին եկեղեցական-
ծխական դպրոցներ և այլն:

Արցախահայերը էական փոփոխություններ առաջացրին երկրամասի հայաբնակ գոտու ազգագրական պատկերում: Ինչպես, օրինակ, տեղայնացվեցին արցախյան գորգագործական մշակույթի ավանդույթները¹: Արցախցիների հաստատումից հետո Շիրվանում աստիճանաբար սկսում է գերակշռել Արցախի բարբառը: Ըստ Մակար եպս. Բարխուտարյանցի՝ «Բնիկ Շամախեցուց բարբառն թեև տարբեր է Արցախի բարբառից, այսուամենայնիւ հետզհետէ առաջինն տեղի է տալիս երկրորդին»²: Իր ուղեգրական նոթերում Տեր Բաղդասար Գասպարյան Շուշեցին անդրադառնալով շիրվանահայերի խոսակցական լեզվին, գրում է. «...բառով գռեխքորեն խօսին որպէս Ղարաբաղցիք...»³: Մեծանուն լեզվաբան Հր. Աճառյանը եզրահանգել է, որ Շամախի հայերի բարբառը կազմում է Արցախի բարբառի մի ենթաբարբառը⁴: Ար. Ղարիբյանը լեզվաբանական քննությամբ նույնպես ցույց է տվել, որ արցախ-ղարաբաղյան բարբառով «...խոսում են Ղարաբաղի բնակչությունը և բոլոր այն ղարաբաղցիները, որոնք գտնվում են Բաքվում, Հյուսիսային Կովկասում, Շամախու շրջա-

¹ Հարցի մանրամասն քննությունը տե՛ս **Պողոսյան Ա.**, Արցախյան գորգագործության մշակույթի ավանդույթները Հյուսիս-արևելյան Այսրկովկասում, Գավառի պետական համալսարան: Գիտական հոդվածների ժողովածու, հ. 14, Երևան, 2012, էջ 240-249:

² **Բարխուտարեանց Մ.**, Աղուանից երկիր եւ դրացիք, էջ 295:

³ **Տեր Բաղդասար Գասպարյան Շուշեցի**, էջ 293:

⁴ **Աճառեան Հր.**, Հայ բարբառագիտություն. - Ուրուագիծ եւ դասաւորութիւն հայ բարբառների (բարբառագիտական քարտէսով), Էմինեան ազգագրական ժողովածու, հ. Ը, Մոսկուա-Նոր-Նախիջեւան, 1911, էջ 76:

նում...»¹: Ինչ վերաբերում է Բաքու քաղաքի հայ բնակչության խոսակցական լեզվին, նրանց բառապաշարում առկա է եղել այստեղ հաստատված արցախցիների, զանգեզուրցիների, շամախեցիների և այլ տեղավայրերի հայության լեզվաբարբառային շերտերի ձուլման գործընթացը²: Իսկ Նուխի և Արեշի գավառների հայ բնակչությունը հիմնականում խոսել է Արեշ-Հավարիկի բարբառով³:

Արցախահայերի մի մասը հաստատվեց նաև Շիրվանի կենտրոն Շամախի քաղաքում, որտեղ տակավին վաղ ժամանակներից կենտրոնացած էր Կուրի ձախափնյակի հայության մի զգալի մասը: Քաղաքը համարվել է շիրվանահայության կրթական, մշակութային, քաղաքական կյանքի և վաճառականության հիմնական կենտրոնը⁴: Անգլիացի ճանապարհորդ ու վաճառական Անթոնի Ջենքինսոնը 1563 թ. ապրիլի 10-ին՝ Շամախիում եղած ժամանակ, թողել է հետևյալ ուշագրավ գրառումը. «...այս քաղաքը (Շամախին - Գ. Ս.)... բնակեցված գլխավորապես հայե-

¹ Տե՛ս **Ղարիբյան Ար.**, Հայ բարբառագիտություն (հնչյունաբանություն և լեզվաբանություն), Երևան, 1953, էջ 230: Հարցի հանգամանակից քննությունը տե՛ս **Ղարիբյան Ար.**, նշվ. աշխ., էջ 260-262, տե՛ս նաև **Աճառյան Հր.**, Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի (համեմատությամբ 562 լեզուների), հ. IV, Բ գիրք, Երևան, 1961, էջ 60, 64-66, 178, 187-188, 192, 210, 287, **Բաղդասյան Ռ.**, նշվ. աշխ.:

² Տե՛ս Բաքվի հայոց բանահյուսությունը, կազմողներ **Ա. Ղազիյան, Ս. Վարդանյան**, Երևան, 2004, էջ 16:

³ Տե՛ս **Տեր-Ոսրոսեան Գր.**, Հաւարիկի բարբառը, ԲՀԳԻ, Էջմիածին, 1921-1922, գիրք Ա. եւ Բ., էջ 160-175, տե՛ս նաև **Լուսենց Ա.**, Արեշի բարբառը, Երևան, 1982:

⁴ Շամախի քաղաքի հայության պատմության մանրամասն քննությունը տե՛ս **Ստեփանյան Գ.**, Շամախին և շամախահայերը (հնագույն ժամանակներից մինչև XX դարի վերջերը), «ՎԷՄ», Երեւան, 2009, հոկտեմբեր-դեկտեմբեր, N 3, էջ 74-95, տե՛ս նաև **նույնի՛** Շամախի քաղաքի հայերի պատմությունից (դասախոսության տեքստ), Երևան, 2013:

րից...»¹: Քաղաքի ազգաբնակչության թվակազմի վերաբերյալ ուշագրավ հիշատակություն է թողել նաև 1686 թ. Շամախի այցելած ֆրանսիացի միսիոներ Ֆիլիպ Ավրիլը: Ըստ նրա՝ 50-60 հազարանոց բնակչություն ունեցող Շամախիում «Բացի հայերի մեծ թվից, որ կարելի է հասցնել 30 000-ի, կան նաև հնդիկներ, մոսկովիտներ, վրացիներ... և բազմաթիվ այլ ժողովուրդներ...»²:

Մատենագրական և ձեռագրական աղբյուրները փաստում են, որ միջնադարում Շամախին եղել է երկրամասի հարուստ գրչօջախներից մեկը³: Մշակութային այդ գործունեությունն իր շարունակությունն ունեցավ նաև հետագա ժամանակներում, որում իրենց մեծ նպաստն են բերել նաև արցախահայերը⁴: Ձեռնամուխ լինելով գրատպության գործին, 1849 թ. բանաստեղծ Մովսես Զոհրապյանց Արցախեցին⁵, Մարգար Ղուլիյանցը և Մինաս Տարղիլիջանցը Շամախիում հիմնադրում են տպարան, ուր նույն թվականին տպագրվում է շուրջ 265 էջանոց «Գիրք

¹ **Հակոբյան Հովհ.**, Ուղեգրություններ, Աղբյուրներ Հայաստանի եւ Անդրկովկասի պատմության, հ. Ա, ԺԳ-ԺԶ դդ., Երևան, 1932, էջ 372:

² **Philippe Avril**, Voyage en divers etats d'Europe et d'Asie. Paris, MDCXCII (1692), p. 114.

³ Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, կազմեցին **Եզանյան Օ., Զեյթունյան Ա., Անթաբյան Փ.**, խմբ.՝ **Խաչիկյան Լ., Մնացականյանի Ա.**, հ. Բ, Երևան, 1970, էջ 728, 765:

⁴ Տե՛ս **Ստեփանյան Գ.**, Շամախի և Բաքու քաղաքների հայկական տպագրության պատմությունից, Հայկական տպագրությունը դարերի միջով (հոդվածների ժողովածու), Երևան, 2014, էջ 93-105:

⁵ Մ. Զոհրապյանցն ավարտել էր Շուշիի գավառական դպրոցը և վարչական աշխատանք էր կատարում Այրարկովկասի զանազան քաղաքներում: Թղթակցել է «Կովկաս» շաբաթաթերթին, ուր տպագրվել են մեծ մասամբ գրաբարով գրված նրա խոհական, հայրենասիրական և սիրային բանաստեղծությունները: Նրա թարգմանությամբ տպագրվել են նաև Վ. Կապնիստի, Շատրովի, Ն. Կարամզինի, Բ. Բոգդանովիչի բանաստեղծությունները (տե՛ս Հայ պարբերական մամուլի պատմություն. XVIII-XIX դդ., հ. Ա, Գահիրե, 2006, էջ 427-428):

Սաղմոսաց Դաւթի» աշխատանքը, որի հիշատակարանում ասված է. «Ի հայրապետութեան տեառն Ներսէսի Ե. կաթողիկոսի Ամենայն հայոց և զանազան նշանաց ասպետի. Հրամանաւ վիճակային Հայոց Կոնսիստորիային Շիրվանու. Շամախի, ի տարանի երից ընկերացն՝ Մովսիսի Զոհրապեանց, Մարգարէի Ղուլիեանց և Մինասի Տարղիլիջեանց»¹: Ընդամին՝ Շամախին համարվում էր հայկական մշակույթի կենտրոններից մեկը, հայերի՝ քաղաքաշինության ժամանակակից պահանջներին համապատասխան կառուցված երկհարկ և եռահարկ տներով:

Մեծ է եղել հատկապէս արցախահայերի դերը Շամախիի առևտրաարդյունաբերական հարաբերություններում: Արցախցի առևտրականները զբաղվում էին մեծածավալ առևտրով և կապ էին պահպանում հեռավոր երկրների հետ, իրենց ձեռքին կենտրոնացնելով տարանցիկ առևտուրը: Նրանց գործունեության սահմանները տարածվում էին Ռուսաստանից, Իրանից, Եվրոպայից մինչև Կենտրոնական և Միջին Ասիայի երկրներ: Ուստի պատահական չէ ռուս հեղինակ Պ. Չերեպանովի այն վկայակոչումը, որ Շամախիի գրեթէ ամբողջ կապիտալը գտնվում էր հայերի ձեռքին²: Շամախիի տնտեսական կյանքում մեծ դերակատարություն ուներ հատկապէս շերամապահությունն ու մետաքսագործությունը: Ուստի արցախահայերը ներգրավվեցին նաև այդ ոլորտում³:

¹ **Անասյան Հ.**, Հայկական մատենագիտություն, Ե-ԺԸ դդ., հ. Բ, Երևան, 1976, էջ 427-428:

² Տե՛ս **Черпанов П.**, Статистическое описание Шемахинской губернии. Шемаха, КК на 1852 г., Тифлис, 1851, с. 428.

³ Տե՛ս **Ստեփանյան Գ.**, Շամախահայերի դերը Արևելյան Այսրկովկասի առևտրատնտեսական հարաբերություններում (Հայաստանի քաղաքակրթական սվանդը

Առանձնապես մեծ է եղել Ապշերոնի թերակղզում, մասնավորապես՝ Բաքվում հաստատված արցախահայերի դերը մինչև XIX դարի կեսերը խիստ հետամնաց այդ բնակավայրի սոցիալ-տնտեսական ու կրթամշակութային կյանքի վերելքն ապահովելու գործում: Հարկ է նշել, որ Ապշերոնի թերակղզու հայաբնակ բնակավայրերի շարքում հայ ժողովրդի պատմության մեջ հատկապես կարևոր տեղ է գրավում Բաքու քաղաքը: Դեռևս 1684թ. հունվարին Բաքվում հանգրվանած գերմանացի բժիշկ, ճանապարհորդ Էնգելբերտ Կեմպֆերը տեղեկություններ է հայտնում քաղաքի ամրոցի գլխավոր մուտքի՝ «Շամախյան» դարպասների մոտ գտնվող հայկական ութանկյուն քարավանատան մասին: Ըստ Կեմպֆերի՝ «Հասարակական շենքերից ամենաներկայանալին սրբատաշ քարով կառուցված ութանկյուն սյունազարդ քարավանատունն է կամ հյուրանոցը, որը ներսում ունի շրջանաձև սրահ»¹: Վիրահայոց թեմի առաջնորդ Ներսես արքեպս. Աշտարակեցու՝ 1822 թ. հունվարին կազմած ցուցակագրության համաձայն՝ Բաքվում հայերն ունեին 49 ծուխ, 1 եկեղեցի և 5 հոգևորական²:

Բաքու քաղաքի աստիճանական զարգացման և քաղաքային բնակչության աճի արդյունքում նկատելի է դառնում նաև հայ բնակչության թվի անընդհատ աճը: Հայերի, մասնավորապես՝ արցախցիների թիվը Բաքվում առանձնապես աճեց XIX

մետաքսի ճանապարհի պատմության մեջ: Միջազգային գիտաժողովի նյութեր, Երևան, 2011, 21-23 նոյեմբեր, էջ 198-218):

¹**Kempfer E.**, Amoenitatum Exoticarum Politico-Phisico-Medicarum Fasciculi, Lemgoviae, 1712, p. 267.

²Տե՛ս **Գեղամեան Ե.**, Պատմական քաղուածքներ, «Հովիտ», Թիֆլիզ, 1910, օգոստոսի 16, N 16, էջ 249:

դարի 70-80-ական թվականների և XX դարի սահմանագլխին՝ նավթային վերելքի շրջանում՝ ի հաշիվ Հայաստանի տարբեր վայրերից տեղափոխվածների¹: 1897 թ. հունվարի 28-ի (հին տոմարով) համառուսաստանյան առաջին մարդահամարի տվյալներով (ներառյալ արդյունագործական գործարանային շրջանները)՝ Բաքուն ուներ 45.402 հայ բնակիչ²: Հայ ընտանիքների մեծամասնությունն ապրում էր հին քաղաքի կենտրոնական մասում, նրա միջուկը կազմող բերդաթաղում, Մբ. Աստվածածին եկեղեցու շրջակայքում:

Արցախից Բաքու պանդխտության մեկնող երիտասարդությունը հիմնականում Վարանդայի գավառից էր: Ե. Լալայանը գրում է. «Պանդխտությունը, որ սաստիկ տարածված է գավառիս (Վարանդայի - Գ. Ս.) բնակչության մեջ: Գլխավորապես պանդխտում են Բաքու, Ղազախ, Պետրովսկ և Անդրկասպյան երկրները: Վարանդացուն տակավին նոր ծանոթ այդ երկրները, մանավանդ Բաքուն՝ յուր նավթահորերով, գրավել և գերել է»³:

Տարածամանակյա փաստերը վկայում են, որ Բաքվի նավթարդյունաբերության զարգացման գործում իրենց առանձնահատուկ դերն են ունեցել հատկապես արցախահայերը⁴: Առևտրական կապերով կապված լինելով Եվրոպայի և Ռուսաստանի

¹ «Տարագ», Թիֆլիս, 1891, մարտի 31, N 12, էջ 178:

² Տե՛ս **Ա. Վարապետ եպիսկոպոս**, Նամակներ խմբագրութեան (I), «Արձագանք», Թիֆլիս, 1897, հոկտեմբերի 31, N 126, տե՛ս նաև **Stepanyan G.**, Armenians of Baku province in the second half of the the 19th century (historical-demographic study), Yerevan, 2013, p. 214.

³ **Լալայան Ե.**, Երկեր, հ. 2, Արցախ, Երևան, 1988, էջ 136:

⁴ Տե՛ս **Микаелян В., Мирзоян С.**, Участия армян в экномической жизни Восточного Закавказья (вторая половина XIX-первые десятилетия XX вв.), ԼՀԳ, Երևան, 1990, N 2, էջ 74-81:

հետ՝ արցախցի առևտրաարդյունաբերողները առաջիններից էին, որ կանխազգացին նավթի նշանակությունը և սկսեցին զբաղվել ու զարգացնել նրա արդյունաբերությամբ: Նրանց հիմնած հայանուն ընկերությունները («Արարատ», «Արցախ», «Արամազդ», «Մյունիք», «Որոտան», «Մասիս», «Աստղիկ» «Վարանդա» և այլն) մեծ դեր են խաղացել Ապշերոնի նավթի արդյունահանման և վաճառքի կազմակերպման, ինչպես նաև Բաքվում ֆինանսավարկային և բանկային համակարգերի կազմավորման գործում¹:

Նավթարդյունաբերության ոլորտում արցախցի թերևս առաջին նախաձեռնողներից էր հայ առևտրական կապիտալի ներկայացուցիչ Պետրոս Մանչեյանը, որը կառավարության հետ 1810 թ. ստորագրած համաձայնագրով կապալով շահագործում էր Ղուբայի նավթահորերն ու ծովային ձկնորսարանները²: Արցախցիներ էին խոշոր նավթահանքերի տերեր, եղբայրներ Առաֆեյանները, Ղուկասյանները, Կրասիլնիկյանները, Գրիգոր և Հովսեփ Թումայան եղբայրները, Գրիգոր Դիլդարյանը, Մուսայել Շահգեղանյանը, Դավիթ Ավան-Յուզբաշյանը, Սամվել Բաղիրյանը, Հարություն (Արտեմ) Մադաթյանը, Միքայել Արամյանցը և շատ ուրիշներ³: Այս առումով ուշագրավ է «Տարազ» ամսագրի վկայակոչած հետևյալ տեղեկությունը. «Գաղտնիք չէ, որ Բազլի

¹ Հարցի մանրամասն քննությունը տե՛ս **Ստեփանյան Գ.**, Բաքու քաղաքի հայության պատմությունը (պատմաժողովրդագրական ուսումնասիրություն), Երևան, 2011:

² Տե՛ս **Դիլդյան Վ.**, Արևելյան Հայաստանը XIX դարի առաջին երեսնամյակին և հայ-ռուսական հարաբերությունները, Երևան, 1989, էջ 117:

³ Տե՛ս **Ստեփանյան Գ.**, Արցախահայության դերը Բաքվի առևտրաարդյունաբերության զարգացման գործում. XIX դ.–XX դարասկիզբ, Միջազգային գիտաժողովի նյութեր նվիրված ԱրՊՀ հիմնադրման 40-ամյակին, պրակ I, Ստեփանակերտ, 2009, էջ 262-266:

հայ հարուստները մի աննշան բացառությամբ, բոլորը դարաբաղցիներ են: Սրանք գաղթելով Բագու՝ իրանց բնածին ընդունակությամբ եւ տոկունությամբ մի երեսուն-քառասուն տարւայ ընթացքում շինել են այժմեան Բագու քաղաքը եւ ձեռք բերել ահագին հարստութիւն»¹:

1868 թ. նավթարդյունաբերության բնագավառում որոշ քայլեր է ձեռնարկում նաև Բաքվում հաստատված շուշեցի Լազարյանների գերդաստանի ներկայացուցիչ, գեներալ-լեյտենանտ Հովհաննես Լազարյանը², որին ռուսական կառավարությունը հատկացրել էր մի փոքրիկ նավթադաշտ: Սակայն հատկացված հողակտորը գրեթէ նավթաբեր չէր: Գրականագետ, հրապարակախոս Տիգրան Նազարյանն իր քեռու՝ բաքվաբնակ շուշեցի մեծահարուստ բարեգործ Համբարձում Հախումյանի և Լազարյանի երկխոսությունից վկայում է հետևյալը. «Յիշեցի մեծ դայուս պատմածը՝ որ գեներալ Յովհ. Լազարն էր արել նրան ռուս-տաճկ. Պատերազմին՝ «Ա՛յ, Համբարձում աղա, ասում է հայրենասէր դարաբաղցի գեներալ Լազրեր իր նման հայրենասէր հսկայ քեռուս (Համբ. Հախումեանին), Շամիլին բռնելուց եննան, ինձ էլ անպէտք համարեց ռուս թագաւորը: Մի պատառ նօթի հող էր տւել Բագուում, էն էլ օգուտ չէր բերում, նօթ չէր դուս գալիս: Սաղ օրը մալուխուլիի մէջ

¹ «Տարագ», Թիֆլիս, 1892, N 25, էջ 350:

² Լազարյանների գերդաստանը սերում էր Քաշաթաղի մելիքական տոհմից (տե՛ս **Ղազիյան Ա.**, Լազարյանների զինվորական փառքը, ԲՀԱ, Երևան, 1991, N 3, էջ 218-225):

ծովին դըրադարը բոլթա¹ տալալ ի օրըս մթնըցնում»²: Հովհ. Լազարյանը Բաքվում հիմնականում զբաղվել է բարեգործությամբ՝ պարբերաբար նվիրատվություններ կազմակերպելով «Բաքվի Հայոց աղքատախնամ եկեղեցական հոգաբարձության» համար³:

Տնտեսական կյանքի աշխուժացման պայմաններում հայ առևտրաարդյունաբերողներից շատերը Բաքվում հիմնել են գործարաններ, ֆաբրիկաներ և արդյունաբերական այլ ձեռնարկություններ: Եթե 1889 թ. Բաքվում գրանցված 69 նավթարդյունաբերական ընկերություններից հայկական էր 34-ը, ապա՝ 1907 թ. 154-ից՝ 89-ը (58 %), 1909 թ. 176-ից՝ 99-ը (56 %): 1907 թ. դրությամբ 448 միլիոն փութ նավթի հանույթի 52,4 %-ը պատկանում էր հայերին, 36,9 %-ը՝ ռուսներին և եվրոպացիներին, իսկ 8,7 %-ը՝ կովկասյան ժողովուրդներին: Արդեն 1917 թ. 368 միլիոն փութ նավթի հանույթի 53 %-ը պատկանում էր հայ ձեռնարկատերերին⁴:

Բաքվի նավթադաշտերի հայ խոշոր սեփականատերերի շրջանում հատկապես առանձնանում են շուշեցի Պողոս, Հակոբ, Արախան և Արշակ Ղուկասյան եղբայրները: Նավթի արդյունաբերության մեջ Պողոս Ղուկասյանի ձեռնարկած արդյունավետ գործունեության շնորհիվ նրա համբավը Կովկասի վաճառականության շրջանակներից լայն տարածում գտավ նաև Ռուսաստանում և այլուր՝ դառնա-

¹ Բոլթա տալ - զբոսնել, ման գալ (տե՛ս Հայոց լեզվի բարբառային բառարան, հ. Ե, Երևան, 2008, էջ 99):

² Ե. Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարան, Տ. Նազարյանի ֆոնդ, գ. 233, տ. 4, թ. 19:

³ Պատմություն Բազումայ հայոց աղքատախնամ եկեղեցական հոգաբարձության (1872 թ. ապրիլի 1-ից մինչև 1893 թ. ապրիլի 1-ը): Կազմեց **Ա. Գալստեանց**, Բազում, 1895, էջ 4-5, 59:

⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 196, ց. 1, գ. 23, թ. 30-31, տե՛ս նաև **Микаелян В., Мирзоян С.**, Участие армян в экономической жизни Восточного Закавказья, էջ 77:

լով համառուսաստանյան չափանիշներով նավթարդյունաբերող առաջին հայր: 1891 թ. Պոդոս Դուկասյանը նախագահում է «Բաքվի նավթարդյունաբերողների միությունը», այդ պաշտոնը 1896 թ. մինչև իր մահը՝ 1917 թ., ղեկավարում է նրա կրտսեր եղբայրը՝ Արշակը¹:

Բաքվում արցախցի առևտրաարդյունաբերողները նավթի վերամշակման և արդյունաբերական այլ գործարաններ ունենալուց զատ, ունեցել են նաև նավամատույցներ և սեփական շոգենավեր: Շոգենավերի տերեր էին Դուկասյան եղբայրները և Գ. Թումայանը: Կասպից ծովում բեռնափոխադրումներ են կատարել նաև արցախցի առևտրաարդյունաբերողների և հայկական այլ ընկերությունների «Հայաստան», «Արցախ», «Արմենիա», «Մասիս», «Արարատ», «Արաքս», «Անի», «Սևան», «Շուշանիկ», «Բաֆֆի», «Վան», «Մուշ» և հայանուն այլ մարդատար ու ապրանքատար շոգենավերն ու առագաստանավերը²:

Այսպիսով՝ ակներև է, որ ներկայիս Ադրբեջանի արդյունաբերության մի շարք բնագավառների, մասնավորապես գլխավոր ճյուղի՝ նավթարդյունաբերության զարգացման հիմքում ընկած են հատկապես հայ առևտրաարդյունաբերողների և մասնավորապես արցախցիների երկար տարիների տքնաջան աշխատանքի շնորհիվ ձեռք բերված արդյունաբերական միջոցները:

Անհրաժեշտ է նշել, որ Բաքվի հայ դրամատերերը, նրանց թվում նաև արցախցիները, Բաքվից բացի, վիթխարի կարողությո-

¹ Տե՛ս **Սարուխան Ա.**, Աղեքսանդր Մանթաշեանց. Մեծ վաճառականն եւ բարեգործը: Յիշողութիւններ իր մահուան 20 ամեակի առթիւ, Վիեննա, 1931, էջ 46-47:

² Տե՛ս **Ստեփանյան Գ.**, Համառոտ ակնարկ Կասպից ծովի հայկական նավատորմի պատմությունից: Ծովի մշակույթը՝ մարդկության մշակույթն է քաղաքակրթությունների երկխոսությունում: «Այաս» ծովային հետազոտությունների ակումբի 25-ամյակին նվիրված գիտաժողովի նյութեր, Երևան, 2010, էջ 39-44:

յունների հասնող անշարժ գույք էին ձեռք բերել նաև Թիֆլիսում՝ այդտեղի լավագույն փողոցներում (Միքայելյան, Գուրվիհնսկի, Սուրվակի թաղ Հավլաբարում և այլն) գնելով կամ կառուցելով շքեղ տներ¹: Այդ նպատակով իրենց կապիտալներն էին Թիֆլիսում ներդնում Ա. Ղուկասյանը, Գ. Թումայանը, Գր. Առաֆելյանը, Կ. Կրասիլնիկյանը, Ս. Բուդաղյանը, Գևորգ և Ալեքսանդր Լավայանները և ուրիշներ²:

XX դարի սկզբներին Բաքվի հայ դրամատեր խավի գրեթե բոլոր ներկայացուցիչներն իրենց անբավ հարստությունից բաժին էին տրամադրում բարեգործական նպատակների համար: «Չնայելով տեղացի հայոց սակաւութիւնը, նոքա (Բաքվի հայությունը - Գ. Ս.) շատ աշխատասէր և հոգասէր են և իւրեանց քանի մի բարի գործքերովը նախադաս համարուելու են այլ քաղաքների հայերէն»³, - ասված է «Տոմար ընտանեկան» օրացույցում: Փաստերը վկայում են, որ Բաքվի հայ բարերարները, նրանց թվում նաև արցախցիները, մայր հայրենիքի հետ այնքան սերտորեն էին կապված, որ նրանցից շատերը, օգտագործելով իրենց դիրքն ու հեղինակությունը, զանազան առիթներով դրամական նվիրատվություններով զգալի օգնություն են ցուցաբերել հարագատ ժողովրդին: Մեկենասությունը հիմնականում ուղղվում էր հիվանդանոցների և դպրոցների կառուցմանը, ազգային թատրոններին և մշակութային այլ օջախներին, աղետյալներին ու որբերին, նյութական օգնություն էր տրամադրվում այդ նպատակով

¹ Տե՛ս Գ. Կ. Կրասիլնիկյան, Заметки о городском самоуправлении на Кавказе, Тифлис, 1902, с. 83.

² Տե՛ս «Մուրճ», Թիֆլիս, 1899, N 2-3, էջ 256, տե՛ս նաև ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 1, գ. 309, թ. 11:

³ Տոմար ընտանեկան 1874-1875 թթ., հ. Ա, աշխատասիրեաց Տ. Սրբուհի Ա. Երիցեանց, Թիֆլիս, 1874, էջ 122:

ստեղծված բարեգործական ընկերություններին և այլն: Բարեգործության իր մասշտաբներով հատկապես աչքի էին ընկնում Կրասիլնիկյանց և Ղուկասյան եղբայրները, որոնք իրենց կուտակած մեծ կարողությունից բավական գումարներ են ծախսել այդ նպատակներով: Հատկանշական է, որ Հայաստանի Առաջին Հանրապետության հիմնադրման հենց առաջին տարիներին Բաքվի հայ մեծահարուստները մեծագումար նվիրատվություններ արեցին՝ գիտական և լուսավորական հաստատություններ բացելու համար: Ինչպես օրինակ՝ Արշակ Ղուկասյանը 5.000.000 ռ. կտակեց հայկական համալսարանի հիմնարկման համար¹:

Այսպիսով՝ հսկայական էր Բաքվի հնաբնակ հայության, մասնավորապես՝ արցախցիների դերը Շիրվանի և Ապշերոնի քաղաքակրթական գործընթացներում: Այն կասեցվեց 1918 թ. սեպտեմբերի 15-ին, երբ Նուրի փաշայի գլխավորությամբ թուրքական բանակը հայկական գորքի մղած աներևակայելի քաջագործություններով առլեցուն հերոսական կռիվներից հետո գրավեց Բաքուն և մուսավաթական կառավարության աջակցությամբ, հանձին ներքին գործոց նախարար Բեհբուդ-խան Ջիվանշիրի, տեղի թաթարական ջոկատների հետ միասին երեք օր շարունակ (15-17-ը) կոտորածի ենթարկում ավելի քան 30.000 հայերի՝ կողոպտելով նրանց ունեցվածքը²:

¹ Տե՛ս Աւետիք Ղուկասեանի կտակին շուրջ, «Ազատամարտ», Կ. Պոլիս, 1913, 9/22 փետրուար, N 1154, տե՛ս նաև **Խաչատուրեան Յակ.**, Երեք ամիս ի Կովկաս, Թեոդիկ, Ամենուն Տարեցոյցը, Կ. Պոլիս, Ժ-ԺԴ տարի, 1916-1920, էջ 200:

² Մանրամասն տե՛ս **Իշխանեան Բ.**, Բագուի մեծ սարսափները: Անկէտային ուսումնասիրութիւն սեպտեմբերեան անցքերի 1918 թ., Թիֆլիս, 1920; ՀԱԱ, ֆ. 121, ց. 2, գ. 94, թ. 96-99; Геноцид армян в Османской империи. Сборник документов под редакцией **М. Г. Нерсисяна**, Ереван, 1982, с. 524 ; **Ստեփանյան Գ.**, Բաքվի հայերի 1918

Հայերի ցեղասպանության քաղաքականությունը Գանձակ-Ելիզավետպոլի նահանգի Նուխի և Արեշ, ինչպես նաև Բաքվի նահանգի հայահոծ Գյոքչայի, Շամախիի և Ղուբայի գավառներում շարունակվեց նաև Ադրբեջանական Հանրապետության գոյության ամբողջ ընթացքում (1918 թ. մայիսի 28-1920 թ. ապրիլի 28)¹: Ավերվեցին և ոչնչացվեցին նաև հազարամյակներով ստեղծված հայկական բազմաթիվ խաչքարեր, մատուռներ ու եկեղեցիներ, այսինքն՝ հայ բնակչության նկատմամբ թուրք-մուսավաթականները իրագործել են նաև մշակութային եղեռն:

Այսպիսով՝ ինչպես ակներև է ցեղասպանության միջազգայնորեն ճանաչված սահմանումից, այն ամենը, ինչ տեղի է ունեցել Կուրի ձախսված հայության հետ 1918-1920 թթ., անառարկելիորեն փաստում են, որ կատարվածը ցեղասպանություն էր: Հատկանշական է այն իրողությունը, որ երկրամասի տեղաբնիկ հայ բնակչությունը ցեղասպանության ենթարկվեց իր բնօրրանում, այնպես, ինչպես երիտթուրքերն իրագործեցին արևմտահայերի բնաջնջումը 1915-1916 թթ. Արևմտյան Հայաստանում: Ուստի, թուրք-մուսավաթականների կիրառած քաղաքականությունը պետք է որակել որպես արևմտահայերի ցեղա-

թ. կոտորածները և թուրք-ադրբեջանական իշխանությունների պատասխանատվությունը (Ադրբեջանի պետական ահաբեկչությունը և էթնիկական զտումների քաղաքականությունը ԼՂՀ-ի դեմ (2010 թ. մարտի 21-24-ը Ստեփանակերտում և Շուշիում կայացած միջազգային գիտագործնական կոնֆերանսի զեկուցումներ), «Կաճառ» զիտական կենտրոնի տարեգիրք, Շուշի, 2010, N 4, էջ 223-237):

¹ Տե՛ս **Ստեփանյան Գ.**, Հայերի կոտորածներն ու ինքնապաշտպանական մարտերը Նուխի և Արեշ գավառներում 1918-1920 թթ., Հայոց ցեղասպանության պատմության և պատմա-գրության հարցեր, հ. 5, Երևան, 2002, էջ 23-28, տե՛ս նաև **Նույնի**՝ Հայերի - կոտորածներն ու ինքնապաշտպանական մարտերը Բաքվի նահանգում 1918-1920 թթ., ՊԲՀ, Երևան, 2008, N 3, էջ 31-48:

սպանության շարունակություն և բաղկացուցիչ մաս, քանզի Հայոց ցեղասպանությունն իր աշխարհագրական ընդգրկմամբ (Կիլիկիայից մինչև Բաքու) համաթուրքականության ամբողջական ծրագրի իրականացման հետևանք էր:

Հայ բնակչության նկատմամբ մուսավաթական կառավարության իրականացրած հայահալած հանցավոր քաղաքականությունը շարունակվեց նաև Խորհրդային իշխանության տարիներին: Ադրբեջանում հայ բնակչությանն իրավազրկելու և հալածելու քաղաքականությանը հաջորդեցին Սումգայիթում և Բաքվում հայերի դեմ 1988 թ. փետրվարին և 1990 թ. հունվարին կազմակերպված ջարդերը¹: Հայերի ցեղասպանությանը հետևեց Ադրբեջանից ավելի քան 361.000 հայերի վերջին հատվածի բռնագաղթը², որով ավարտվեց Արևելյան Այսրկովկասի հայության մաքառումներով և հերոսապատումներով լի պատմությունը:

¹ Сумгаит... Геноцид... Гластность?. Составили Г. Улубабян, С. Золян, А. Аршакян, Ереван, 1990; **Մուսետլա Ի., Հովնանյան Ա.**, Բաքվի ջարդերը (պաշտոնական փաստաթղթեր, ականատեսների վկայություններ և այլ նյութեր 1990 թ. հունվարի 13-19-ի ողբերգական իրադարձությունների վերաբերյալ՝ անհրաժեշտ մեկնաբանություններով), Երևան, 1992:

² Տե՛ս **Խոջաբեկյան Վ.**, Ցեղասպանությունը և հայաթափությունը Ադրբեջանում (1918-1990-ական թթ.), ՊԲՀ, Երևան, 2005, N 1, էջ 40:

**CIVILIZATIONAL CONTRIBUTION OF THE ARTSAKH
ARMENIANS TO THE DEVELOPMENT OF SHIRVAN AND
APSHERON (A SHORT REVIEW)**

(Summary)

GEVORG STEPANYAN

Since ancient times Armenia maintained a close relationship with Caucasian Albania sharing a common border along the river Kur. There is historical evidence that since ancient times the multi-ethnic population of the region comprised an Armenian ethnic element which played a unique role in the cultural and political development of the region. Historical sources also testify that Armenian influence on the civilizational developments of the left bank of the Kura mostly spread from Great Armenia's north-eastern provinces Artsakh and Utik. The given program had to be realized on the account of Armenian massacre. On September 15, 1918 Turkish army capturing Baku with the bands of Musavat, during 3 days massacred 30 thousand Armenians. The criminal politics of physical abolishment or the forcible expulsion of Armenians continued during the whole period of Musavat Azerbaijan's existence (1918–1920), in the result of which there were thousands of Armenian victims. During 1918–1920 in Geokcha and Shamakhi districts the considerable part of Armenian population was slaughtered, Muslimized and ousted. The historical monuments which were created during millenniums were abolished and destroyed. The policy of Turkey and Azerbaijan in the province of Baku in 1918–1920 must be viewed as the continuation of Western Armenians' Genocide in 1915–1916, because Armenian Genocide as a political question, both geographically (from Baku, Nukhi, Aresh, Karabagh to Kilikia) and in the historical sense is the result of pan-Turkic entire plan.